اشتياق انصاري

سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جا مقبرا، فنِ تعمير ۽ بحالي
Architecture and Restoration of the Tombs of Suhagan and Duhaghan

Abstract:

The tombs of Suhagan and Duhagan built in naked brick architecture are located, in Taluka Rohri, District Sukkur. The naked brick/exposed brick style of architecture is known to have come to this region from Afghanistan and later found in Baluchistan and southern Punjab and are considered to be of Ghorid period. According to a popular belief as pointed out by Dr. Ahmed Nabi Khan (1987-88), both these tombs belonged to Shakar Ganj and Khatal-al-Din Shah which were constructed in the late 12th and early 13th century A.D. Badar Abro is also of the same opinion that these tombs were constructed in Ghorid period and belonged to Shakar Ganj and Khatal-al-Din Shah. The details of the cut brick panels on both the tombs are marvelous and are compared in the paper.

Recently Endowment Fund Trust for Preservation of the Heritage of Sindh (hereafter EFT) has restored the Tombs of Suhagan and Duhagan. Author is thankful to CDC-EFT Jamshoro for providing drawings and pictures of Suhagan and Duhagan Tombs.

سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جا صديون پراڻا مقبرا ضلعي سکر ۾ اَروڙ جي ٽڪرين تي 27.65 اتر ۽ 68.93 اوڀر ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪن تي واقع آهن. اَروڙ جو ذڪر برصغير جي قديم مذهبي قصن، توڙي تاريخي ڪتابن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن حوالي سان ملندو رهي ٿو. ساڳي طرح سنڌ جي چند اوائلي شهرن ۾ اَروڙ جو احوال بہ واري سان اچي ٿو. سنڌ ۾ دراوڙي دور هجي يا آرين جي اُرهہ زورائي، سنڌين تي برهمڻ جي بادشاهي هجي يا ٻڌ پرستن جو عروج، يا هتان جي ماڻهن جو ڪوس ايراني، يوناني يا عربن جون تلوارون ڪنديون هجن، انهن سڀني تاريخي واقعن ۾ اَروڙ جو ذڪر لاڳاپيل ملي ٿو. ايتري قدر جو اسان کي ٻين صدي ق.م جي قصي مهاڀارت ۾ بہ اَروڙ

جو ذڪر نظر اچي ٿو.

" مهاڀارت ۾ دروپدي، سنڌو کي هڪ آسودو ملڪ ڄاڻائي ٿي. مورخن جي راءِ موجب مهاڀارت واري دور ۾ اتر سنڌ، آرين جي بيٺڪ بڻجي چڪي هئي، جڏهن ته هيٺين سنڌ اڃا آرين يا دراوڙن جي جُوءِ هئي. ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته ان دور ۾ اروڙ پنهنجي قدامت ۽ دفاعي نوعيت سبب، سنڌ علائقي جي گادي هوندو. گهٽ ۾ گهٽ ان عظيم ملڪ جي ڪنهن صوبي جي راڄڌاني ضرور هوندو." (1)

سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جا راجا ٻڌ جا پوڄاري ها، سندن حڪومت جو زمانو 450 کان 643 عيسوي تائين هو. راءِ سهاسي (ٻئي) جي زماني ۾ ڇهن هنڌن تي يا ته قلعا اڏايا ويا هئا يا انهن جي مرمت ڪئي وئي هئي.

مير علي شير قانع ان جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

"راءِ سهاسي 'ٻيو' وڏن کان به وڌيڪ وڻندڙ عادتن جو مالڪ هو ۽ ٿوري ئي وقت ۾ بادشاهي جي حدن جو بندوبست ڪري تختگاهه ۾ آرام سان رهڻ لڳو ۽ ڍل جي عيوض رعيت کي ڇهن قلعن: اُچ، ماٿيلو، يسورائي، الور ۽ سيوستاني جي زمين، مٽي سان پرڻ جو حڪم ڏنائين"(2)

مطلب ته سنڌ تي محمد بن قاسم جي حملي کان اڳ به اَروڙ پنهنجي شان شوڪت ۽ جاگرافيائي بيهڪ ڪري مختلف نالن سان مشهور هو.

اَروڙ تي نالو: تاريخ جي مختلف دورن ۾ اَروڙ کي جدا جدا نالن سان سڏيو ويو آهي، شايد سنڌ جو هي واحد شهر آهي، جيڪو ايترن گهڻن نالن سان سڏيو ويو آهي. جيئن مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته :

"بني اُميه خليفن جي وقت ۾ هندو راجا دلوراءِ، الور جو حاڪم هو ۽ الور کي دلور به سڏيندا هئا (3)

هاڻي اچو ته ڏسون دنيا جي ٻين محققن اروڙ کي ڇا سڏيو آهي:

"اَروڙ نالي جي هجي مختلف نمونن ۾ نظر ايندي، مسعودي (ص 22) تي الرور، ابن خرداذبه، الدور (صفحو 28) تي لکي ٿو اشڪال البلاد، الدور (صفحو 36) ۽ الدود (صفحو 37) گائلڊ ميسٽر (Gild Meister) ابن حوقل

جي حوالي سان روز ۽ الروز. ادريسي دور (صفحو 79) مراصد الاطلاع، الرور لکي ٿو. ليفٽيننٽ مٽڪ لاگن جو بيان آهي تہ هن شهر کي اروڙ بہ سڏيو ويندو آهي. (4)

چچ نامي ۾ بہ اَروڙ جو ذڪر مختلف نالن سان اچي ٿو. جيئن ياقوت (معجم البلادان) الرور لکيو آهي... گمان غالب آهي تہ ياقوت حمزه اصفهاني جو قول نقل ڪندي لکي ٿو تہ:

”سنڌو ندي جو قديم ايراني نالو قبل از اسلام هن جو نالو رود هو. جنهن جي معني نهر يا درياه هو. “ مهراڻ رود” هو. معجم البدان (مهراڻ). جيئن تہ هن مقام وٽ مهراڻ ڦٽي ٻہ شاخون ٿي پيو. انهي ڪري درياه جي رخ جي اهميت جي لحاظ، يا شايد انهن ٻن شاخن مان ايرندين شاخن جي نالي جي لحاظ سان هن مقام جو نالو ئي رود يا نهر پئجي ويو (5)

مير معصوم ۽ مير علي شير قانع، اَروڙ جو تلفظ الور اختيار ڪيو آهي. اڄ ڏينهن تائين سنڌ جو عوام بہ انهيءَ تلفظ جي مناسبت سان هن شهر کي اَروڙ سڏي ٿو.(6)

اسان اروڙ جي عروج ۽ زوال کي پاسيرو رکي، اَروڙ ۾ موجود قديم آثارن مان صرف سهاڳڻ ڏهاڳڻ جي مقبرن جو ذڪر ڪنداسين. آثارِ قديم جي ماهر احمد نبي خان جو خيال آهي تہ:

”اهي مقبرا سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جا نہ آهن. هو لکي ٿو تہ: ”اهي ٻئي مقبرا شڪر گنج ۽ ختل الدين شاھ جا 12 صدي جي پڇاڙي يا 13 صدي جي شروعات ۾ ناهيا ويا آهن“ (7)

ناميارو محقق بدر ابڙو پڻ لکي ٿو تہ:

”اهي مقبرا سهاڳڻ ڏهاڳڻ جا نہ آهن پر شڪر گنج ۽ ختل شاھ جا آهن. جيڪي غوري دور حڪومت جي ڪاريگرن جو ڪمال آهن“(8)

ساڳي طرح اتان جا ڪي مقامي ماڻهو انهن مزارن کي شڪر گنج ۽ ختل الدين جي مزارن سان منسوب ڪن ٿا. شڪر گنج لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هو قلندر لعل شهباز جو همعصر ۽ دوست هو.

انهن مقبرن لاءِ بہ سنڌ جي ٻين ڪيترن قِتوڙن واري ساڳي ڏند ڪٿا مشهور آهي تہ هت ڪنهن زماني ۾ هڪ ڪافر راجا دلوراءِ حڪومت ڪندو هو، ان کي هر رات نئين ڪنوار کپندي هئي. جڏهن انهن ٻنهي عورتن جو وارو آيو تہ هنن دعا گهري ۽ زمين ڦاٽي پئي، ٻئي ان ۾ دفن ٿي ويون، اهي انهن جون قبرون آهن.

تازو 'انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ فار دي پرزويشن آف دي هيريٽيج آف سنڌ' EFT جي ٽيم انهن مقبرن جي بحالي دوران سهاڳڻ جي مقبري اندر ڇهن قبرن جا نشان ڏٺا جنهنڪري مٿي آيل ڪٿا ڪمزور ٿي پوي ٿي. اهو بہ ممڪن آهي تہ ڪجهہ قبرون بعد جون هجن. سال 2011_2010ع جي وڏي ٻوڏ دوران ڪيترائي ٻوڏ متاثر، مقبرن اندر ۽ ٻاهر لڏو لاهي وٺاڻ ٺاهيون ويٺا هئا.

هاٽي ڏسجي تہ سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جيان بنا پلسترNaked Brick work جهڙيون آرائشي اڏاوتون ڪٿي ۽ ڪهڙي هنڌ ملن ٿيون.

سرن سان جوڙيل هڪ پراڻو مقبرو بخارا ۾ ساماني حاڪم اسماعيل ساماني (907_892ع) جو مليو ٿو. ساماني جي دور ۾ سمرقند ۽ بخارا انهن جي گادي جا هنڌ رهيا آهن. جن تي بعد ۾ غزنوي گهراڻي قبضو ڪيو. اسماعيل ساماني جو چوڪور مقبرو گهڙيل سرن جو خوبصورت نقش نگاري وارو آهي.

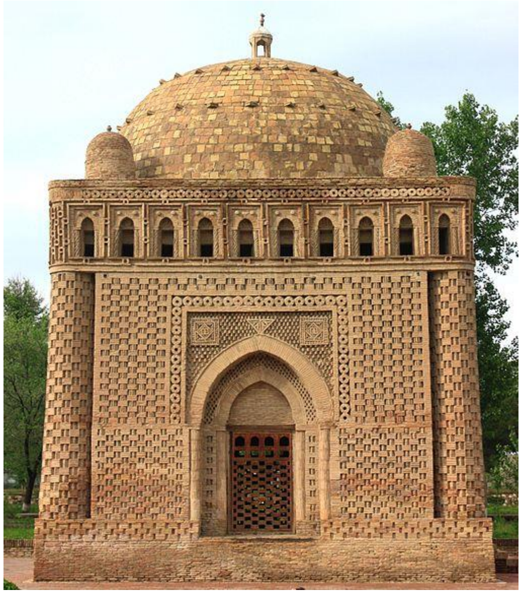

آرائشي سرن سان سينگاريل ساماني حاڪم اسماعيل ساماني (900ع) جو مقبرو (بخارا. ازبڪستان)

شيخ خورشيد حسن پڻ ان قسم جي بنا پلستر Naked Brick work واري

اڏاوت جي باري ۾ لکي ٿو ته:

”اسان وٽ ان قسم جي اڏاوت سينٽرل ايشيا مان غزنوي دور ۾ هٽ آئي پر ان جو عروج اسان کي سامِيان ۽ سلجوقن جي دور ۾ ملي ٿو.(9)

اها حقيقت آهي ته سرن جو اهڙو پوش پاتل اڏاوتن جي شروعات سينٽرل، اولهه ايشيا ۽ ايران ۾ خاص ڪري سامِيان دور ۾ ملي ٿي. هونئن به سامِيانن جي ’سني مسلڪ جي ايراني حڪومت (999_819ع) ان وقت ايران، افغانستان، تاجڪستان، ترڪمانستان، ازبڪستان، قزاستان ۽ پاڪستان جا ڪجهه حصا شامل هئا، ان ڪري سِرن جو پوش پاتل اڏاوتون اسان کي بلوچستان ۾ به ملن ٿيون. ”جيئن ته بلوچستان جو تعلق ايران، اولهه ۽ سينٽرل ايشيا سان ملي ٿو ان ڪري اتي، اتان جي تهذيب ۽ ثقافت تي ان جو ڪجهه اثر آهي. (10)

بلوچستان: اسان کي بلوچستان ۾ گهڙيل سرن جا اهڙا مقبرا ڪافي هنڌن تي ملن ٿا جيئن لسٻيلو سراوان، خاران، مشڪيل وغيره. سبي کان 24 ڪلوميٽر ڏکڻ ڪڇي ضلعي مٽري جا آثار به سونهن سوپيا جو ثبوت آهن. خاران کان 80 ڪلوميٽر اولهه طرف جهلوار لڪ وٽ به قديم آثار واضح بينا آهن. ساڳي طرح خاران ۾ ڪيترائي نوشيرواني مقبرا پڻ سر سازي جو بهترين نمونو آهن. ان ۾ امير نوشيرواني نقودري جي ٻن طبقن واري مقبري جي ڇتن تي ننڍين خانن اندر جاميٽري ۽ گلڪاري جا نقش موهيندڙ آهن. نقودرين 13 ۽ 14 صدي عيسوي دوران افغانستان، ايران ۽ بلوچستان تي حڪومت ڪئي. نقودرين جو تعلق منگول قبيلي سان هو.

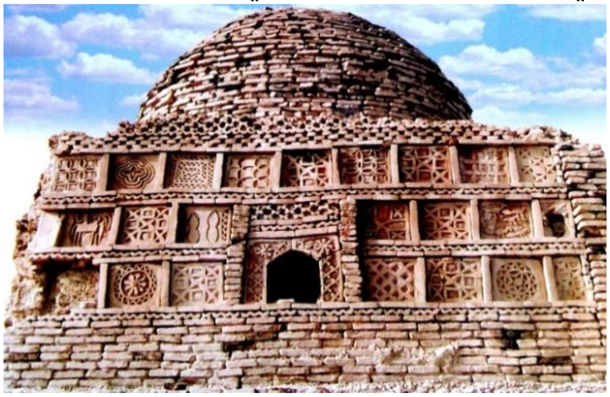

نوشيرواني مقبرا، سر سازي جو بهترين شاهڪار آهن (خاران _ بلوچستان)

تصوير لاءِ شيخ خورشيد حسن جا ٿورا.

بلوچستان ۾ ئي لسبيلي ضلعي ۾ محمد بن هارون جو چوڪور مقبرو بہ ڪافي قدامت ۾ اهميت رکي ٿو. محمد بن هارون مڪران جو پهريون گورنر 86 هجري ۾ ٿي رهيو آهي. محمد بن هارون جي مقبري کي بہ بنا پلستر سرن جو لباس پاتل آهي. هن جي جڙاوت، سرن جا نانگ وراڪا، چونڪڙي جي شڪل جي قطار، چليدار زنجير ۾ ڏنل بارڊر، عجيب لقاءُ پيش ڪن ٿا.

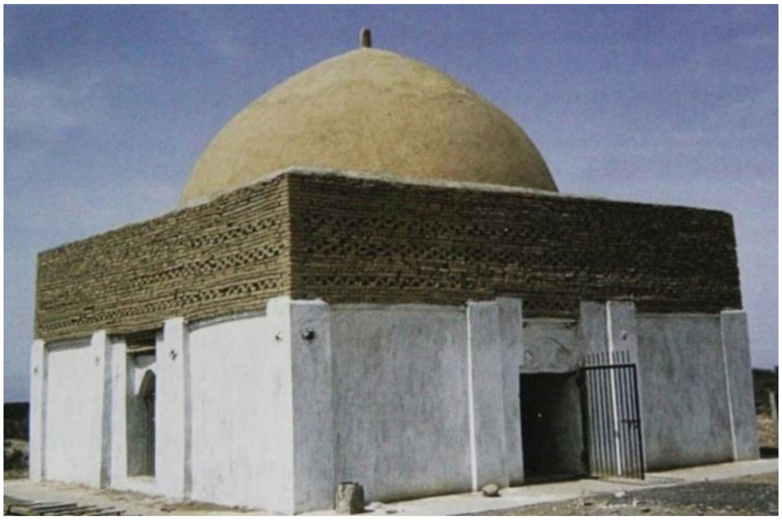

مڪران جي گورنر محمد بن هارون جو سرن سان جوڙيل مقبرو (مڪران _ بلوچستان) تصوير: هولي ايڊورڊ جي ثورن سان

پنجاب: پنجاب ۾ ڪبير والا ۾ علي بن ڪرمک جي پڪين گهڙيل سرن واري اڏاوت بہ ڪمال ڪاريگري جو مثال آهي. سپہ سالار علي بن ڪرمک 571ھ کان 582 هجري تائين ملتان جو والي ٿي رهيو هو. عمارت کي چو ڦير پڪين سرن جو ڪوٽ ڏنل آهي. جن کي گولائي مائل ديوار کان ٻاهر نڪتل برج وڏيڪ سونهن بخشن ٿا. عمارت جي داخلي دروازي واري مضبوط ڏاڪڻ ۾ تلهہ اڄ بہ پنهنجو وجود برقرار رکيون بيٺا آهن. علي بن ڪرمک جي مسجد اندر اڏيل منبر اندر سامهون سرن تي ڪيل نفيس گهڙاوت ۾ چٽسالي اکين کي موهي ٿي. خاص ڪري منبر جي محراب تي اُڪريل گلڪاري ۾ پاسي وارين ٻانهن تي آيتن جي خطاطي بينظير آهي. (11)

اسان کي اُچ شريف ۾ ملتان ۾ بہ بنا پلستر سرن جو پوش پاتل، ڪيترين ئي عمارتون ملن ٿيون.

رباط، علي بن ڪرمک (ڪبيروالا _ پنجاب)

علي بن ڪرمک رباط، اندر قائم مسجد جو محراب ۽ منبر

پختونخواء: اهڙي طرح پختونخواه ۾ به اسان کي ٺڪرين سرن وارا ڪيترا تاريخي يادگار نظر اچن ٿا. خاص ڪري ڏيره اسماعيل خان ۾ واقع لال مهرا شريف جا مقبرا هميشه سياحن ۽ آثارِ قديمه جي ماهرن جي توجهه جو مرڪز رهيا آهن، ان ۾ رنگين پورن/خاڪي سرن وارين عمارتن تي نيري رنگ جي سرن جا سڌا پٽا ۽ گهڙاوت تمام سٺو ڪنٽراسٽ پيدا ڪن ٿا. (12)

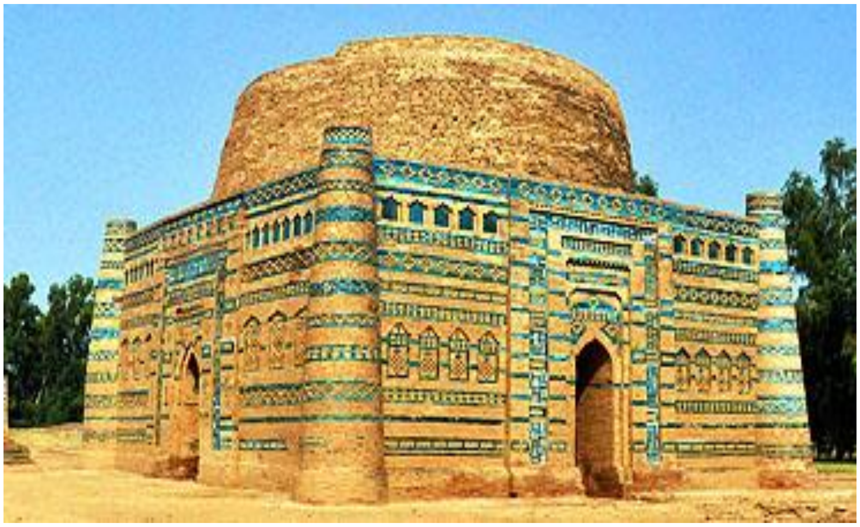

لال مهرا شريف جا رنگ برنگي مقبرا (ڏيره غازي خان _ پختونخواه)

لال مهرا شريف جي هڪ مقبري جي رنگين سرن سان جڙاوت
(ڊيره غازي خان _ پختونخواه) تصوير لاءِ هولي ايڊوڊ جا ٿورا.

سنڌ: اهڙي نموني پڪين سرن سان جوڙيل، عمارت سازي جا اهڙا عظيم شاهڪار، سنڌ ۾ به ملن ٿا، جيڪي انساني هنرمندي جي صلاحيتن جو اعليٰ مثال آهن. اسان کي ان قسم جي پڪين سرن سان، عمارتون اڏڻ جو هنر ايران، افغانستان، بلوچستان، پختونخواهہ، پنجاب کانسواءِ سنڌ ۾ به ڪافي هنڌن تي ملي ٿو. ماهر آرڪيالاجسٽ شيخ خورشيد حسن جو خيال آهي تہ سڀني ۾ ان طرز جا مقبرا 11 ۽ 12 صدي عيسوي جا آهن، يعني مقبري سازيءَ جو اهو هنر مغل دور کان بہ اڳ جو آهي.

سنڌ ۾ اهڙي سِرَ سازي جو ڪمال اَروڙ جي سهاڳڻ ڏهاڳڻ جي مقبرن کان علاوه، مڪلي جي ٽڪري تي سرن سان سينگاريل راڄ ملڪ جو مقبرو ملي ٿو جيڪو 1479ع جو آهي، اهڙي طرح قوس السلطاني جو مقبرو 1513ع جو جوڙيل آهي. مڪلي ۾ ئي فتح خان جي پيٽ جي مقبري تي بہ سرون ڪتب آنديون ويون آهن، سرن جي اهڙي ڪاريگري، پنو عاقل (ضلعي سکر) ۾ شيخ لالو جي مقبري ۾ ڏسي سگهجي ٿي جنهن جي تعمير 967هہ 1560ع ۾ ٿي. هن مقبري جي بحاليءَ جو ڪم تازو ئي انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ هٿان مڪمل ٿيو آهي. پني عاقل ۾ ئي پير بائيد احمد سلطان جي روزي جي سرن جي اوساري، ان وقت جي اوستن جي پيار جو پورهيو آهي. اهڙي طرح سکر ۾ بہ شير شاهہ ۽ پير بچايو جا پڪين سرن وارا مقبرا ڏسڻ وٽان آهن.

بهرحال، مختلف ماڳن تي اهڙي طرز تعمير ۽ آرائشي سرن جو لباس پاتل عمارتن تي سرسري نظر وجهڻ بعد اروڙ ۾ موجود سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي مقبرن جي

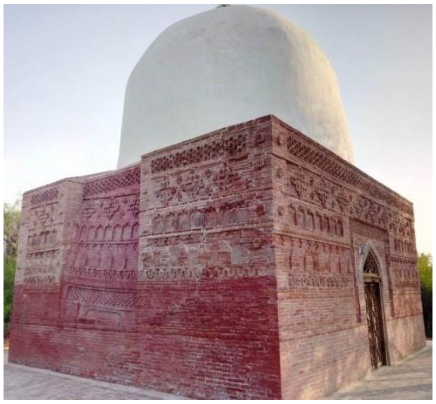

بناوت جو ذڪر ڪنداسين ’سنڌ جا ڪوٽ قلعا‘ ۾ لکيل آهي تہ:

> ”ٻنهي مقبرن تي ڪو بہ ڪتبو ڪونهي ڏهاڳڻ سهاڳڻ جا مقبرا اروڙ جي ٻي طرف روهڙي جي پاسي هڪٻئي کان اڌ ڪلو ميٽر پري آهن. ٻنهي مقبرن تي اڌ گول طرز جا وڏا قبا تعمير ٿيل آهن، جيڪي محرابن جي آڌار تي مٿي اوساريل آهن. چئني پاسن تي ونگن سان لنگهہ ٺاهيا ويا آهن. هر هڪ قبي تي ٻاهرين پاسي تي سونهن ۽ سنجڻ رکي وئي آهي. هر هڪ ڪنڊ جي ٻنهي پاسي پٽ ۾ ٺلهہ ٺهيل آهن، جن جي مٿيئن پاسي تي گهنڊ جي شڪل جهڙا ڦالڪا ٺاهيل ڏسجن ٿا. قبي تي ٿيل چٽسالي، اُڀريل طور ننڍن ٺلهن وسيلي خانن ۾ ورهايل ڏسجي ٿي. وڏن ۽ ننڍن ٺلهن جي مٿئين پاسي تاج رکڻ واري روايت هندو، ٻڌ طرز تعمير سان واسطو رکي ٿي. هي طرز تعمير ڏاڍي ملوڪ بہ آهي، جيڪا قديم ۽ اسلامي طرز تعمير جو جديد سنگم آهي.“ (13)

ساڳي طرح شيخ خورشيد حسن، سجاوٽي سرن جو گهونگهٽ پاتل سهاڳڻ ڏهاڳڻ مقبرن جي طرز تعمير جو تعلق وچ ايشيا سان جاڙائي ٿو. ”هنن قبن جي خاص خوبي اها آهي تہ هنن جي ٻاهرين پاسي تي پڪين سرن وسيلي اهڙي آرائشي طرز رکي وئي، جنهن ۾ آڪيچار نمونا نظر ايندا آهن. ڏسڻ ۾ ائين ايندو تہ قبي ۾ اوساريل هر سر، پٽ جي اُوسر جو ڪم بہ ڏئي ٿي تہ ان سان گڏ ساڳي سر سان،

آرائشي چٽسالي جو بہ ڪم ورتو ويو آهي. سِرن جي اوساريءَ ۾ اهڙي چٽسالي، وچ ايشيا جي طرز تعمير سان واسطو رکي ٿي. هن طرز کي پهريائين غزنوي گهراڻي حڪمرانن متعارف ڪرايو هو پر هن فن کي سامانين ۽ سلجوقين عروج تي پهچايو. اتان جي اهم يادگارن ۾ بہ سرن جي اوساري ۽ چٽسالي نظر ايندي، بخارا جي ساماني حڪمرانن جا مقبرا، دامغان، ساوا ۽ سبز وار جا منارا بہ هن فن سان تعلق رکن ٿا. پوپ هن طرز تعمير کي Naked Brick architecture سڏيو آهي. هن طرز تعمير جي اوساريءَ ۾ سرن سان آرائش رکڻ جي خاص خوبي اها آهي تہ جڳهہ مڪمل ٿيڻ کان پوءِ ان تي ڪنهن بہ چٽسالي رکڻ جي لوڙ ڪانہ پوندي آهي، يعني جڳهہ پنهنجي وجود ۾ سونهن ۽ سنجت جون متوقع ضرورتون پوريون ڪري ڇڏي ٿي.(14)

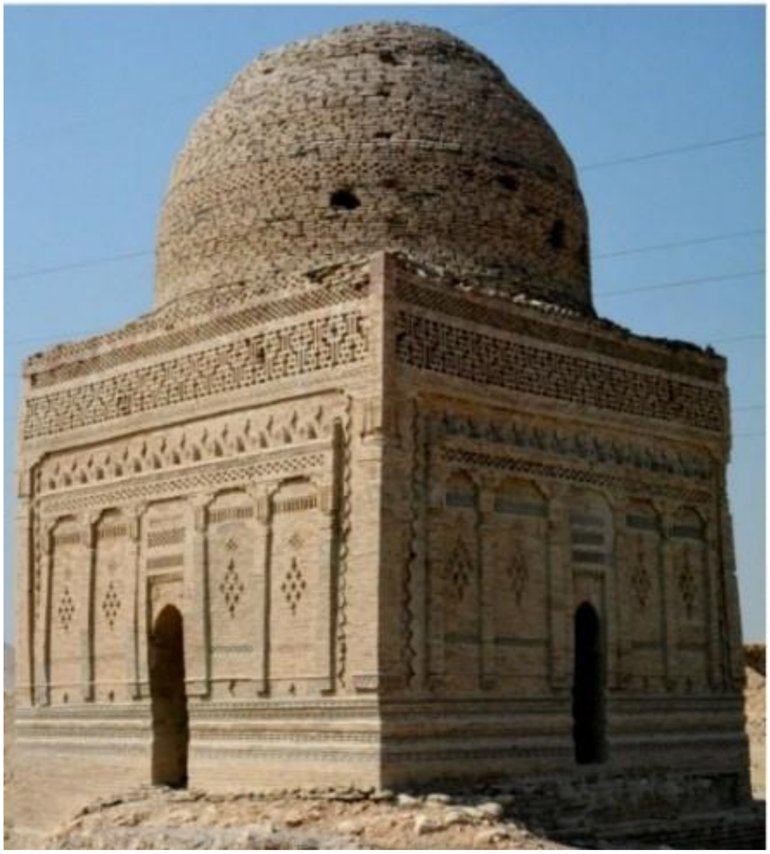

سهاڳڻ جو مقبرو بحالي کان اڳ

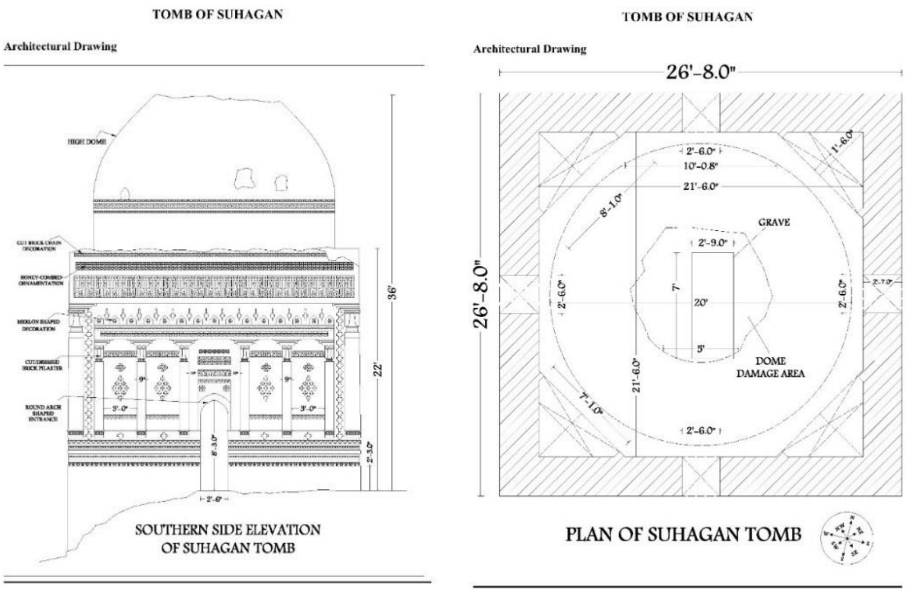

سهاڳڻ مقبري جي فن تعمير ذريعو: EFT-CDC

سهاڳڻ مقبري جون آرائشي وصفون:

سنڌ ۾ سهاڳڻ ان سياڳي عورت کي چيو ويندو آهي، جنهن بختاور جو مڙس جيئرو هجي. اروڙ ۾ سهاڳڻ جي نالي سان منسوب هي مقبرو 26.8x26.8 فٽ هم چورس آهي. 2.7 فوٽ ٿلهين ديوارن سان جوڙيل هي يادگار 36 فٽ بلند آهي. پڪين سرن 10x7x1.5 انچ وارن سان بيهاريل هن جاءِ جي اوساري مٽي، چيرولي ۽ چن سان ٿيل آهي. هن جون ٻاهريون گهڙيل پڪين سرن جون ديوارون، جاميٽري جي شاندار چٽن ۽ گلڪاريءَ سان سٽيل آهن. سهاڳڻ مقبري جي خاص خوبي اها آهي ته ديوار تي اُڀريل ۽ اندر اُڪريل نقش نگار، اُس ۽ ڇانو جي فرق Contrast ڪري وڏيڪ چِٽا ۽ وڻندڙ لڳن ٿا.

حاشيو Dado: سهاڳڻ جي مقبري جي هر طرف ٻاهرين ديوار تي بنيادن بعد حاشي (Dado) ۾ سرن جي ٻن قطارن جي وچ ۾ چونڪڙي جي شڪل جهڙيون سڌيون لڪيرون ڏنيون ويون آهن.

پاهر نڪتل ٿلهه Pilaster: حاشي مٿان پاهر نڪتل سرن سان سينگاريل ٿلهه Pilaster ڏنا ويا آهن. آسمان ڏي ويندڙ انهن ڇهن ٿنڀن جي سِرن جي ستون بندي Stylobate، مٿان آرائشي سِرن Fluting کي گولائي ڏئي، ڄِهرين سان سينگاريو ويو آهي. جنهن مٿان خوبصورت سرن جي برستون Entablature کي ڪنڊن وٽ هيٺائين طرف موڙيل ونگوڙا ڏنا ويا آهن.

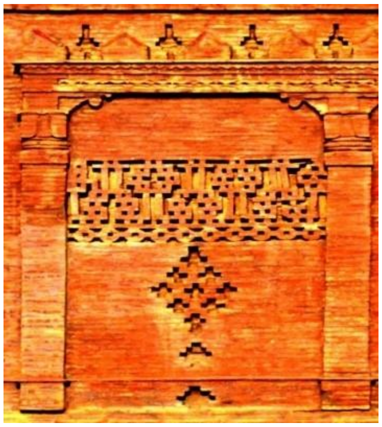

طاق Panel

پاهر نڪتل ٿلهه Pilaster

طاق / Panels: سهاڳڻ مقبري جي ديوار پاهر نڪتل ٿنڀن ڪري حاشيي کان وٺي برستون تائين ڇئن طاقن ۾ ورهايل آهي. انهن طاقن ۾ ئي حاشيءَ مٿان ٽڪنڊين جهنڊين جي قطار بعد ايٽ جي شڪل جا نو ڪڏ ڪٽا، ستاري جي شڪل ۾ کوٽيل آهن. جنهن مٿان ڇئن ڪڏ ڪٽن وارو ننڍڙو تارو آهي. اهڙي طرح برستون جي بلڪل هيٺان ننڍڙين ڪنگرين جي قطار بعد چٽيان جي شڪل جهڙا پتا ڏاندي سميت اُڪريل آهن.

سهاڳڻ واري قبي جي ٻاهرين ديوار جي اُڀريل ٿنڀن جي سرستونن مٿان قطار ۾ گهڙيل هلالي شڪل جهڙا ابتا سبتا چنڊ اڀريل آهن ۽ ان جي مٿان ٽڪنڊين جهنڊين جي ڪارنس (Cornice) نڪتل آهي. جنهن بعد هڪ مستطيل حصي ۾ اُڀريل ڪنگريون ۽ ايٽ جي شڪل جا ڪڏڪٽا آهن

مهاڙي جي ٻنهي ڪنڊن تي ساڳي شڪل جا سينگاريل شاهي ٿلهه نڪتل آهن. ٿلهه ۽ طاقن جي وچ ۾ اُڀي کوٽيل ايٽ جي شڪل جي قطار آهي.

آرائشي پٽو Frieze: اهڙي طرح مقبري جي ٻيڙ ٻني Parapet هيٺان آرائشي پٽو Frieze

جيڪو سرستون ۽ ان جي مستطيل حصي بعد مٿي اُسري ٿو ان کي هيٺان پن نندين سرن جي ڪارنس جي وچ ۾ هلالي شڪل جهڙا اُڀتا ۽ سبتا چنڊ آهن. جنهن بعد هڪ مستطيل طاق اندر Celtic Interlacing knots جي شڪل جهڙي جوڙ يا عربي ڪوفي خطاطي Kufic Calligraphy جي شڪل ۾ آرائش سان سِرن کي ترتيب ڏني وئي آهي. انهن ڪوفي خطاطي جهڙين اُڀين شڪلين وارين ڳنڍين جي مٿان هڪ مستطيل خاني اندر ماڪيءَ جي مناري جهڙا دلڪش آرائشي نقش جوڙيا ويا آهن.

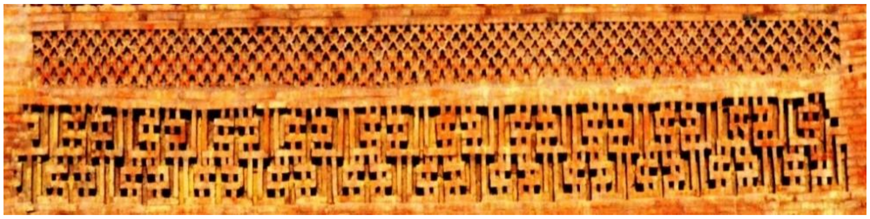

سهاڳڻ جي ٻيڙ ٻني هيٺان سينگاريل پٽو Frieze

ٻيڙ ٻنو Parapet: ان آرائشي پٽي مٿان سهاڳڻ جو ٻيڙ ٻنو Parapet بيهاريو ويو آهي. ان ٻيڙ ٻني کي هيٺان سهٽو چليدار سرن جو هار پاتل آهي. جنهن مٿان تراشيل سرن جي وٽندڙ جهنڊين جي جهالر لڙڪي ٿي. آخر مٿاهين تي ٻيڙ ٻني کي سرن کي ڪٽي، ايٽ جي شڪل جي قطار (Diamond chain) بيهاري وئي آهي. جنهن بعد سڄي ديوار کي سِرن جي قطار جو بند ڏئي محفوظ ڪيو ويو آهي.

شيخ خورشيد ان آرائشي ٻيڙ ٻني جي لاءِ لکي ٿو تہ: سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي قبن جي Parapet تي آرائشي ٻاري رکي وئي آهي، جنهن جي ڪري هيءَ اڏاوت، ويتر خوبصورت ٿي وئي آهي. ٻنهي قبن ۾ لڳل سنگ مزار وارا پٿر ڍهي عام پٿرن جيان ڪوڙو ٿي ويا آهن، ڪنهن تحريري شاهد جي عدم موجودگي جي ڪري ڪنهن دور جي تعمير چئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ اهي مقبرا ڪهڙي زماني ۾ جوڙيا ويا هئا. بلوچستان جي خاران ضلعي ۾ ساڳئي قسم جي طرز تعمير موجود آهي، ان طرز جي فن ۽ ڪن تاريخي شاهدين جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو تہ هيءَ اڏاوت تيرهين صدي عيسويءَ سان تعلق رکي ٿي. اهڙي ريت سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي قبن کي ساڳئي دور سان ڳنڍي سگهجي ٿو. (15)

اهڙي طرح سهاڳڻ جي مقبري جي مهاڙي Facade جيان مزار جا ٻيا پاسا بہ گهنبيدار، خمدار، ڪائنچيدار، نانگ وراڪن ۽ گلڪاري سان سينگاريل آهن.

گردو Drum: سماڳڻ جي ان چوڪور پٽن مٿان ڪُنڊ جوڙ جي مدد سان اٺاس ٺاهي ڇت جي فرش بندي ڪري وچ تي هڪ گول گردو Drum بيهاريو ويو آهي. گردي جي اوچائي ڇت کان 4.6 فٽ آهي. قطر 20 فٽ آهي. ان گردي مٿان هڪ شاهي قبو رکيل آهي. گردي ۽ گنبذ جي وچ ڏڏ (Haunch) تي ٺُڪيل سرن جا بارنهن ڏئي ان جي وچ ۾ اندر طرف زنجير (Diamond Chain) جو هار پارايو ويو آهي.

گنبذ Dome: اُبي گردي ۽ وچ واري ڊبيل زنجير نما هار بعد قبي جي ساخت ۾ تبديلي ايندي ٿي وڃي. اتان گنبذ آهستي آهستي وچ طرف مٿي چڙهندو ٿو وڃي، آخر مرڪز تي پهچي، هلڪي مخروطي چوٽي Apex جي شڪل اختيار ڪري ٿو. گنبذ کي مٿان بلڪل سادو چن جو پلستر چڙهيل آهي، چوٽيءَ جي مٿان ڪابہ ڪلغي Crown يا نيل Finial وغيره لڳل نہ آهي.

دروازا Doors: سماڳڻ جي مقبري کي چئني پاسن کان 8.3x2.6 فٽن جا گولائي مائل محرابدار دروازا لڳل آهن. دروازن مٿان مستطيل اُڀي ڪاڻچي ۾ ٻنهي ڪنڊن تي اَٺن پنکڙين وارو هڪ هڪ گل چنبڙيل آهي. جنهن جي مٿان بہ ڏندا نڪتل سرن جون قطارون آهن. ان کان مٿئين قطار ۾ ڏاندي سميت چونڪڙي جيان گل جوڙيل آهن. ان کان پوءِ ماکي جي مناري مٿان قطار ۾ هلالي چنڊ جيان ابتيون سبتيون شڪليون اُڀريل آهن.

حجرو Chamber: سماڳڻ جي مقبري جي اندرين حجري جو ڏيک بلڪل سادو ۽ زيبائش کان عاري آهي. حجري اندر سرن جي اوساري بہ سادي ۽ بغير ڪنهن توجهہ جي ڪئي وئي آهي.

سماڳڻ مقبري جو ڪنڊ جوڙ

ڪُنبڊ جوڙ Squinches: مقبري اندر چئن ڪنڊن تي ٺهيل ڪنڊ جوڙ Squinches **شاهي** گنبذ کي ڪلهو ڏيون بيٺا آهن. ڪنڊ جوڙ جي ٻنهي پاسي ڪلهن وٽ ٻاهر نڪتل سرن جي ننڍڙي ٽنيڙي آهي، جنهن مٿان هڪ مضبوط ڪماني ڏنل آهي. ان ڪنڊ جوڙ کي هيٺين پاسي پوري وچ تي ڏندا نڪتل سرن سان سينگاريو ويو آهي. ڪنڊ جوڙ کان ڪجهه مٿيرو گنبذ جي گولائي وٽ ڏندائون ڪنٺو پارايل آهي.

قبرون Graves: حُجري اندر موجوده وقت ڇهن ڪچين قبرن جا نشان آهن. هڪ بلڪل وچ تي ٻي اترين دروازي وٽ ۽ چار قبرون مقبري جي ڏاکڻي ديوار پرسان. حجري جي وچ تي مک قبر کي ئي سهاڳڻ جي قبر چيو ويجي ٿو. جنهن تي پڙ پڻ پيل آهن.

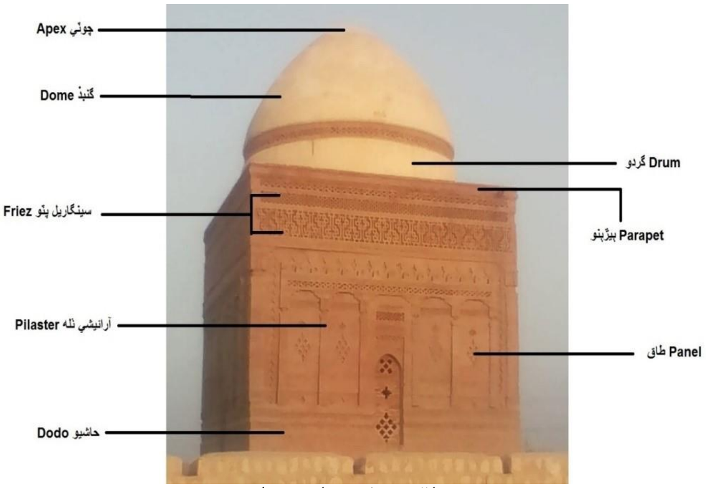

مهاڙي ۽ ان جا حصا

سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي مقبرن کي خط ڪوفي جهڙي آرائش سان سينگاريو ويو آهي

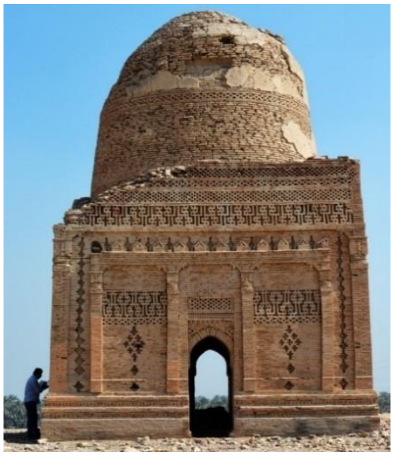

ڏهاڳڻ جو مقبرو بحالي کان اڳ

سهاڳڻ جو مقبرو بحالي بعد

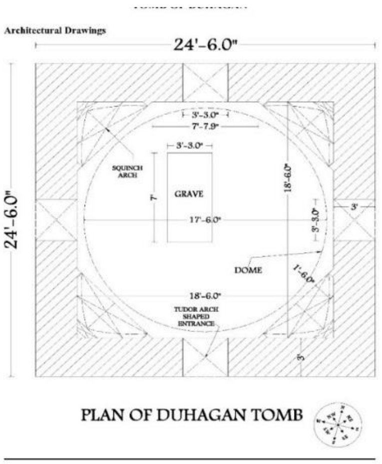

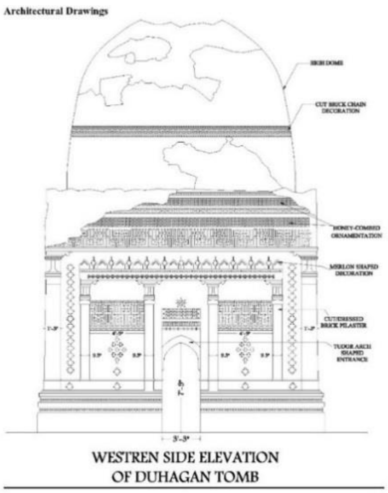

ذريعو: *EFT-CDC*

<u>ڏهاڳڻ مقبري جو اڏاوتي نمونو</u>

اسان وٽ ڏهاڳڻ ان بدبخت عورت کي چيو ويندو آهي جيڪا مڙس کان طلاقيل يا رَن زال هجي. اروڙ ۾ ڏهاڳڻ جو مقبرو سهاڳڻ جي مقبري کان چند سو قدمن تي هڪ مٿاهين ٽڪري تي آهي، هن يادگار ۾ بہ ساڳي سهاڳڻ واريون 10x7x1.5 انچ ماپ جون سرون استعمال ڪيون ويون آهن. البت هي مقبرو سهاڳڻ جي مقبري کان ڏيگھہ ۽ ويڪر ڪجھہ قدر ننڍو يعني 24.6x24.6 فٽ آهي. ساڳي طرح اوچائيءَ ۾ بہ

گرانٽ ڪن ننڍو يعني 35.6 فٽ آهي. باقي هن جون ديوارون 3.0 فٽ ٿلهيون آهن.

هن چوڪور عمارت جون ٻـ ٻاهريون پٽيون ڳاڙهين تراشيل پٿرن سان سينگاريل آهن. جن کي جاميٽري جي ڊزائين ليڪن، گولن، ڪمانن سان جاذب نظر بڻايو ويو آهي. خاص ڪري پٽين تي ڦولدار زيبائش اکين کي راحت ڏئي ٿي.

حاشيو Dado: ڏهاڳڻ جي ٻاهرين ديوار تي هيٺ بنيادن بعد حاشيو Dado ڏنل آهي. جنهن کي سرن جي ٻن نڪتل سڌين پٽين سان سينگاريو ويو آهي. ان جي پيٽ ۾ سهاڳڻ جي مقبري ۾ انهن سڌين قطارن جي وچ ۾ چونڪڙي جي شڪل جهڙيون لڪيرون پڻ ڏنل آهن.

ٻاهر نڪتل ٿلهہ Pilasters: ان حاشي مٿان، مٿي ويندڙ چار ٻاهر نڪتل ٿلهہ Pilaster بيهاريل آهن. اسان کي سهاڳڻ ۾ اهڙا ٻاهر نڪتل ڇهہ ٿلهہ ملن ٿا. ڏهاڳڻ جي ٿُلهن جي ستون بندي Stylobate مٿان ٺهيل آرائشي سِرن Fluting کي گولائي ڏئي جهرين جهڙن ڏندن سان چڪري جهڙي شڪل ڏني وئي آهي. ان پيل پاوي مٿان برستون Entablature کي سڌيون سرون ڏئي انهن جي ٻاهرين ڪنڊن کي هيٺ طرف موڙي ونگوڙا ڏنا ويا آهن. مهاڙي جي ڪنڊن تي پڻ ساڳي طرز جا ٿلهہ ۽ طاقن جي وچ ۾ ڪوٽيل اُپي ايٽ جي قطار آهي.

طاق / Panels: ڏهاڳڻ جي ٻاهرين ديوار ٻاهر نڪتل پيل پاون ڪري، حاشيہ کان وٺي برستون تائين دروازي کي ڇڏي، ٻن وڏن حصن ۾ ورهائجي وئي آهي. انهن حصن ۾ حاشيہ بعد هڪبئي مٿان اِيٽ جي شڪل جهڙا ٻـ ننڍڙا ڪڏڪٽا آهن، جنهن مٿان ساڳي ئي ايٽ جي شڪل جا نو (9) عدد ڪڏڪٽا ستارن جي هڪ جهرمٽ جي شڪل ۾ نظر اچن ٿا.

ان نَو عدد ستارن واري جهرمٽ جي مٿان ۽ برستون جي هيٺان هڪ مستطيل طاق اندر ڪوفي خطاطي kufic Calligraphy يا Celtic Interlacing knots سان مشابهہ سِرن کي جڙ ڳنڍيون ڏئي نقش چٽيا ويا آهن. ڏهاڳڻ واري قبي جي ٻاهرين ديوار جي اُپريل ٿنين جي سرستون مٿان قطار ۽ گهڙيل آرائشي سرن جي ابتن سبتن هلالي چنڊن جي قطار مٿان ٽڪنڊين جَهنڊين جي جهالر ڏنل آهي، جنهن بعد هڪ طاق اندر اُپريل ڪنگريون ۽ ڪوٽيل ايٽ جا ڪڏڪٽا آهن.

آرائشي پٽو Frieze: بيڙ ٻني Parapet هيٺان سينگاريل پٽو Frieze ڏنو ويو آهي. جيڪو

طاق اندر اُپريل ڪنگرين مٿان نڪتل ڪارنس بعد آهي. ان طاق اندر خط ڪوفي Kufic calligraphy سان مشابهہ آرائش ڏنل آهي. جنهن مٿان هڪ ٻي مستطيل ڪاٺنچي اندر ماڪي جي مناري سان مشابهت ڏنل آهي. ان مٿان مقبري جو ٻيڙ ٻنو بيهاريو ويو آهي.

ٻيڙ ٻنو Parapet: سينگاريل پٽي بعد ٻيڙ ٻني ۾ سهٽي انداز سان تراشيل سرن جي زنجير ڪان پوءِ هڪ مستطيل پاڳي ۾ ماڪيءَ جي مناري جهڙي آرائش آهي. جنهن مٿان شاندار انداز سان سرن کي ڪٽي، جهنڊين جي جهالر لڙڪائي وئي آهي. آخر ۾ ٻيڙ ٻني کي مٿان سڌي سرن جي ڪارنس ڏئي محفوظ ڪيو ويو آهي.

گردو Drum: ڏهاڳڻ جي ٻيڙ ٻني واري ڇت ۾ بہ سنپال نہ هئڻ ڪري گهرا ڏرڙ پئجي ويا هئا. جن کي وري چيرولي ۽ چن سان بند ڪري ڇت جي فرش بندي ڪئي وئي آهي.

گنبذ بيهارڻ لاءِ ان جي هيٺان گولائي مائل گردو Drum ڏئي ان سان گنبذ کڙو ڪيو ويو آهي. حالانڪ سنڌ جا گهڻا گنبذ اٺاس جي شڪل جا ٺاهيا ويندا آهن پر هي گنبذ جو Drum ٻاهران گول بيهاريو ويو آهي. ان اٺاس ۽ گنبذ جي وچ تي ٻاهرين پاسي ڏُڏ (Haunch) وٽ گهڙيل آرائشي سرن جو هڪ پٽو ڏئي حد بندي ڪئي وئي آهي. گردي جو قطر 17.6 فٽ آهي.

گنبذ Dome: ڏهاڳڻ جو گنبذ، گردي ۽ وچ تي موجود آرائشي ڪنٺي بعد آهستي آهستي مٿي اُسرڻ سان گڏ، اندر گول چوٽيءَ طرف چڙهڻ شروع ڪري ٿو. آخر مرڪز يعني چوٽي Apex تي پهچي مخروطي شڪل وٺي بيهي ٿو. گردي ۽ گنبذ جي ڇت ڪان وٺي بلندي 14 فٽ بيهي ٿي. مقبري جو گنبذ سنپال نہ هئڻ ڪري ڪيترن هنڌن تان ڏريل هو ۽ ان جي چوٽي بہ اڇي پٽ پئي هئي.

دروازا Doors: ڏهاڳڻ جي مقبري جي چئني پاسن ڪان، وچ تي گولائي مائل محرابدار دروازا آهن. انهن مٿان اُڀي مستطيل طاق جي ٻنهي ڪنڊن تي، واڏو شڪل جي وچ تي، سوراخ نڪتل نشان آهي، ان جي مٿان ڏندا نڪتل سرن جي ٻن قطارن بعد اِيٽ جي شڪل جهڙي سوراخ دار ڄاري آهي ان ڪان پوءِ چوڪور چار جهڙي آرائش جڙيل آهي. سڀ ڪان مٿان وچ تي اٺن پنڪڙين وار گل اُڪريل آهي. دروازي جي ماپ 7.9x3.3 فٽ بيهي ٿي.

حجرو Chamber ۽ ڪنڊ جوڙ Squinches: اهڙي نموني ڏهاڳڻ جي حجري جي جڙاوت بہ بلڪل سادي آهي. ان ۾ ڪابہ ڪشش نہ آهي، اوساري ۾ درزون پرڻ ۾ بہ مهارت نہ آهي. چئني ڪُنڊن تي ڪُنڊ جوڙ Squinches آهن. ڪنڊ جوڙ هڪ وڏي مضبوط محراب جيان جڙيل آهن. انهن جي وچ تي هيٺين پاسي تي هڪ ٻي ننڍڙي محراب پڻ ڏنل آهي، جنهن کي هيٺان سڌن سرن جو پٽو ڏنل آهي. ان ڪنڊ جوڙ ۾ وڏي ڪاريگري ۽ مهارت کان ڪم ورتو ويو آهي. گردي ۾ گنبذ جي وچ تي ڏندا نڪتل سرن جو هار پارايو ويو آهي.

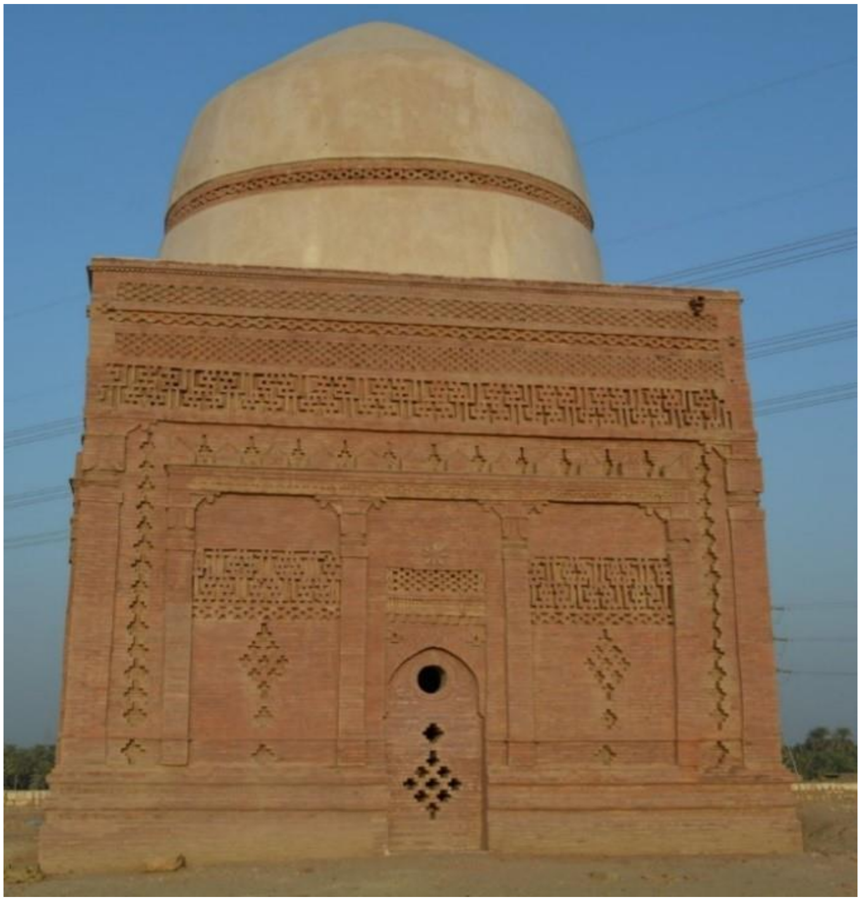

ڏهاڳڻ جو مقبرو بحالي بعد

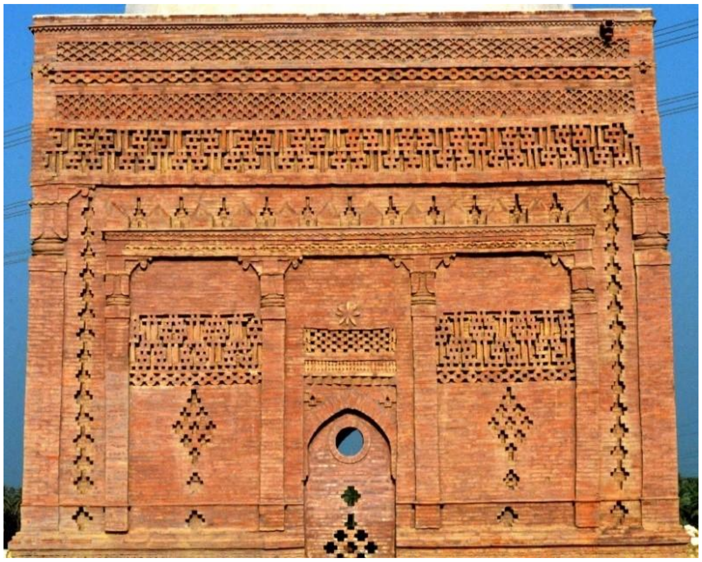

ڏاڳڙ مقبري جي مهاڙي

ڏاڳڙ مقبري جو ڪنڊ جوڙ (Squinche)

بحالي بعد ڏاهاڳڙ جي تربت

قبر Grave: ڏاهاڳڙ جي مقبري ۾ خزاني جي ڳولا ۾ قبر کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو آهي. البت هڪ ڪچي قبر جو وچ تي نشان آهي. سوال آهي تہ جنهن ڏاهاڳڙ جي مقبري تي اهڙو شاندار ڪم ڪرايو آهي ان ضرور ڏاهاڳڙ جي قبر کي بہ خوبصورت بنائڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي، پر جيئن تہ سنڌ جي ٻين مقبرن جيان خزاني جي ڳولا ڪندڙن، اتي گهرا کڏا هڻي ڇڏيا آهن، ائين انهن ماڻهن سهاڳڙ ۽ ڏاهاڳڙ جون خوبصورت قبرون بہ مسمار ڪري ڇڏيون آهن.

بهرحال، انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ جي ماهرن اها ڳالهہ ذهن ۾ رکي آهي. سهاڳڙ ۽ ڏاهاڳڙ جي قبرن کي وري نئين انداز ۾ ساڳي ئي خوبصورت سرن جي گهڙائي، جُوڙائي ۽ گلڪاري سان سينگاري بيهاريو آهي.

سهاڻ ۽ ڏهاڻ مقبرن جي نقش نگاريءَ ۾ فرق

سهاڻ ۽ ڏهاڻ جي اڏاوت ۽ جڙاوت نوي سيڪڙو ساڳي طرز جي آهي، تنهن هوندي به ڪن هنڌن تي سندس سجاوٽ ۾ ٿورو فرق پڻ نظر اچي ٿو. اسان هت ان جي نشاندهي ڪندا هلنداسين.

حاشيو Dado: سهاڻ جي مقبري جي ٻاهرين ديوار ۾ بنيادن کان پوءِ سڌي ليڪ ۾ سپي جي شڪل جي قطار مٿان ايٽ جي شڪل (Diamond Chain) جون به قطارون ڏنل آهن، جنهن مٿان سڌائي ۾ ٽڪنڊن جو ڪنگو ڏنل آهي پر ڏهاڻ جي مقبري جي حاشيه ۾ ايٽ جي شڪل جون صرف به لڪيرون آهن.

ٿلهه/ ٿنڀا Pilasters: سهاڻ جي مقبري جي ٻاهرين ديوار کي ٻاهر نڪتل ڇهن ٿنڀن Pilaster ذريعي مک چئن طاقن Panel ۾ ورهايو ويو آهي، جڏهن ته ڏهاڻ جي ديوار ۾ اهڙا چار ٿنڀا ۽ ٻه طاق آهن.

طاق/ Panels: سهاڻ جي طاق اندر حاشيه مٿان هڪ ايٽ جي ڪُڏڪڻيءَ بعد ايٽ جي قطار مٿان، نو (9) عدد ايٽ جي ڪڏڪڻ وارو جهرمٽ کوٽيل آهي. ان بعد هڪ ايٽ مٿان ڏانديءَ مان ڇٽيان جي پٽي کي ننڍڙي ڪنگري نما ٽوپ پارايل آهي، جڏهن ته ڏهاڻ جي حاشيه بعد هڪبئي مٿان، ايٽ جي ڪڏڪڻ مٿان، نو عدد ايٽ جي ڪڏ ڪڻ وارو جهرمٽ کوٽيل آهي. ان بعد طاق کي خطِ ڪوفي جهڙي سهڻي آرائش ڏني وئي آهي.

سربستون Entablature: سهاڻ جي سربستون تي سرن جي زنجير مٿان جَهنڊيون اُڪريل آهن، جڏهن ته ڏهاڻ جي مقبري تي ابتا سبتا چنڊ ۽ جهنڊيون نقش ٿيل آهن.

آرائشي پٽو Frieze: سهاڻ جي مقبري سربستون مٿان سينگاريل پٽي Frieze تي ابتا سبتا هلالي چنڊن بعد ڪوفي خطاطي (Kufic calligraphy) جون ڳنڍيون ۽ ان مٿان ماکيءَ جي مناري جهڙا سوراخ آهن. جڏهن ته ڏهاڻ جي مقبري تي خط ڪوفي جي شڪلن مٿان ماکي جي منارن جهڙو چار وڇايل آهي.

ٻيڙ ٻنو Parapet: سهاڻ جي مقبري جو ٻيڙ ٻنو، هيٺان کان سرن جي زنجير جي سان ٻڌل آهي. جنهن مٿان سرن جون جهنڊيون ٺنگيل آهن آخر ۾ ايٽ جي قطار ڏئي سڌين سرن جو باردر ڏنو ويو آهي. جڏهن ته ڏهاڻ جي ٻيڙ ٻني ۾ هيٺان زنجير بعد،

ماڪي جي منارن جهڙي ڄاريءَ مٿان، سرن جون ننڍڙيون جهنڊيون ٻيهاري، سرن سان بند ڪيو ويو آهي.

ڪنڊ جوڙ Squinches: سهاڳڻ جي ڪنڊ جوڙ واري مضبوط محراب ٻن ننڍن ٿنڀن تي بيٺل آهي، ان محراب جي هيٺان وچ تي، ڏند دار سِرن سان سينگاريو ويو آهي. ان جي پيٽ ۾ ڏهاڳڻ جي ساڳي طرح محراب دار ڪنڊ جوڙ جي هيٺ، پوري وچ تي هڪ ننڍي محراب پڻ جوڙي وئي آهي.

قبرون Graves: سهاڳڻ واري مقبري جي حجري اندر هن وقت ڪل ڇهہ قبرون آهن. هڪ پوري وچ تي باقي هڪ اترين دروازي سان گڏ ۽ چار ڏکڻ ديوار وٽ آهن. جنهن مان لڳي ٿو تہ مک قبر پهريان هئي. باقي پاسي واريون قبرون بعد جون آهن. هڪ قبر مان ڪفن ۾ ويڙهيل لاش پڻ نظر اچي پيو. البت ڏهاڳڻ جي مقبري ۾ وچ تي صرف هڪ تربت آهي.

سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ مقبري جي بحالي مقامي ڪاريگرن جي هٿ هنر جو ڪمال آهي.

انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ طرفان سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ مقبرن جي بحالي

آروڙ جون ٽڪريون سالن کان ريتي بجري ۽ پٿر مافيا جي قبضي ۾ آهن. هتان روزانو ريتي بجري ۽ پٿرن جون سوين ٽرڪون پرجي نڪرن ٿيون. ٽڪرين کي ٽُڪڻ ڪري سهاڳڻ ۽ ڏهاڳڻ جي مقبرن جي آسپاس بہ گهرا کڏا پئجي ويا آهن. انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ جي سخت احتجاج ۽ درخواستن بعد، في الحال تہ هنن مقبرن جي پرسان

ڪوٺائي بند آهي، تنهن هوندي به ڪا نه ڪا ترڪ پرجندي نظر ايندي آهي.

انڊوومينٽ فنڊ ٽرسٽ سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي مقبرن کي وڌيڪ قبضي ۽ نقصان کان بچائڻ لاءِ مقبري جي چوڌير، چُن جي اوساري سان پٿرن جي ننڍڙي ديوار ڏئي ڇڏي آهي. پليٽ فارم تي چڙهڻ لاءِ سماڳڻ جي اتر پاسي کان پنج اڌ گول جي شڪل جا ڏاڪا ڏنا ويا آهن. اهڙي طرح ڏماڳڻ کي اوپر پاسي کان ڏاڪا ڏنا ويا آهن.

1. سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي مقبرن جي پيڙهه کي برسات جي پاڻي کان بچائڻ لاءِ چوڌاري 12 فوٽن تائين پڪين سرن جي فرش بندي ڪئي وئي آهي.
2. سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي مقبرن کي ڇئني پاسن کان داخلي دروازا هئا. في الحال انهن کي عارضي طور تي سرن سان بند ڪيو ويو آهي. سماڳڻ کي اتر پاسي کان اهڙي طرح ڏماڳڻ کي اُپر پاسي کان عارضي لوهي سيخن وارو دروازو ڏنو ويو آهي.
3. ٽڪرين مان پٿر حاصل ڪرڻ لاءِ بارودي ڌماڪا ڪيا وڃن ٿا، جنهنڪري سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي مقبرن جي گنبذ جي چوٽي جو وڏو حصو اچي هيٺ ڪريو هو. ساڳي وقت گنبذ ۽ گردي ۾ ڪيترن هنڌن تي ڏار ۽ ڏرڙ پئجي ويا هئا. انڊوومينٽ فنڊ ٽرسٽ جي ماهرن وڏي محنت سان ان گنبذن جي سوراخن کي چيرولي ۽ چن جي مدد سان، ساڳي ماپ جي سرن سان بحال ڪيو آهي. قبي جي وڌيڪ مضبوطي لاءِ بانس جي تيلن جي جار کي لوهي تارن سان ٻڌي، ان مٿان چيرولي ۽ چن جو پلستر ڏنو ويو آهي.
4. سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي مقبرن جي ڇت ۾ به گهرا سوراخ ۽ ڏار پوڻ ڪري برسات جو پاڻي مقبري جي ڇت ۽ ديوارن کي نقصان پهچائيندو رهندو هو. ڇت جي فرش بندي ڪري، پاڻي جي نيڪال لاءِ نيسارا ڏنا ويا آهن.
5. سار سنڀال نه هئڻ ڪري ٻنهي مقبرن جي ڇت جي چوڌير ڏنل ٻيڙ ٻنو به اچي پٽ پيو هو ٻيڙ ٻني تي اُڪريل سرن جي زنجير جو هار (Pearl Chian) جهنڊيون، ايٽ جي شڪل جي قطار (Diamond Chain) ۽ ڪارنس وارين سرن کي ان جي اصل انداز ۾ گهڙي، محفوظ ڪيو ويو آهي.
6. اهڙي طرح سماڳڻ ۽ ڏماڳڻ جي ڇئني پاسي وارين ديوارن تي حاشيه کان وٺي ٻيڙ ٻني تائين جتي به ڪا آرائشي ڊزائين ٽٽي غائب ٿي وئي هئي يا نقصان پهتو هو پلي اهو ستارو هجي، ڪنگري، ڇٽيان يا ايٽ جو پن، چنڊ، ڪوفي خطاطي

جي شڪل، نانگ وراڪو، گلن جي وَلِ، ماڪي جو منارو يا ڪو ٻيو نقش، انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ جي ڪاريگرن، ساڳي ئي شڪل ۾ ڊزائين گهڙي، ان هنڌ تي هٽي سهاڳڻ ۾ ڏهاڳڻ جي مقبرن کي ساڳي خوبصورتي موٽائي ڏني آهي.

سهاڳڻ جو مقبرو بحالي کان اڳ ۾ پوءِ

ڏهاڳڻ جو مقبرو بحالي کان اڳ ۾ پوءِ

7. سھاڳڻ ۽ ڏھاڳڻ مقبرن جون تقريباً چاليھ سيڪڙو گم ٿيل يا نقصان پھتل ڊزائين ۽ گلڪاريءَ واريون سرون، پيھر نئين سر گھڙي تراشي ھيون ويون آھن.

8. ٻنھي مقبرن جي حُجري اندر بہ پڪين سرن جي فرش بندي ڪئي وئي آھي.

9. سھاڳڻ جي حجري اندر ڇھن ڪچين قبرن جا نشان مليا آھن. ان مان وچ واري سھاڳڻ سان منسوب مک ٻُني جو 9x5x4 فٽن جو صندوق نما ٿلھو ٺاھي، ان کي مقبري ۾ ڪتب آندل ڊزائين جھڙين سرن سان سينگاريو ويو آھي. ساڳي طرح ڏھاڳڻ جي قبر کي بہ ساڳي ماپ ۽ نقش نگار سان جوڙيو ويو آھي.

10. مقبري جي حجري توڙي ٻاھرين ديوار جا ڏار ۽ ڏرڙ درزون چيرولي ۽ چن سان پريون ۽ سنواريون ويون آھن.

حوالا

1. پٺاڻ، رشيد. 'اروڙ جو عروج ۽ زوال' ٽہ ماھي مھراڻ 1984 (2)، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو1984ع.

2. مير، علي شير قانع. 'تحفتہ الڪرام' مرتب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ، سنڌيڪار مخدوم امير احمد. سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2004ع، ص 64

3. مرزا ، قليچ بيگ. 'قديم سنڌ ان جا مشھور شھر ۽ ماڻھو' سنڌي ادبي بورڊ 1990ع ص، 314

4. ايليٽ، 'سنڌ جي تاريخ' مُترجم عطا محمد ڀنڀرو، نيشنل بڪ فائونڊيشن اسلام آباد 2000ع ص 437

5. 'چچ نامو'، ترجمو مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ 1976ع، ص، 374 حاشيو

6. ساڳيو صفحو 375_374

7. Dr. Ahmed Nabi khan 'Pakistan Archaeology' The Department of Archaeology, Pakistan. page 311. Number 23, 1987-88

8. اېڙو بدر، روزانہ ڪاوش 'دنيا' مخزن ، مضمون، 9 مارچ 2017

9. Shaikh Khurshid Hassan, 'Islamic Architectural Heritage of Pakistan'. Royal Book Company. Sadar Karachi- 2001 Page. 30-31

10. Ibid- Page 30-31

11. Holly Edward, 'Of Brick and Myth' Oxford University Press Karachi. 2015 Page-111-112.

12. Ibid Page-211

13. انصاري اشتياق'سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا 2' سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي (ٻيو ڇاپو) 2015ع صفحو256

14. Shaikh Khurshid Hassan, 'Beauty in Runis at Alore'. Daily Dawn December 20, 1991.

15. شيخ خورشيد حسن. 'اروڙ جا قديم آثار' ترجمو عطا محمد ڀنڀرو، ٽہ ماھي مھراڻ 4/ 2000 سنڌي ادبي بورڊ